

بررسی و تحلیل تحریفات دیوان امامی هروی (د ۶۸۶) با مطابقه با کهن‌ترین نسخه موجود

احمدرضا یلمه‌ها*

چکیده

رضی‌الدین عبدالله بن محمد، معروف به امامی هروی، ادیب و شاعر قرن هفتم هجری قمری، معاصر سعدی و مجد همگر و ملک‌الشعرای دربار قراختایان کرمان بوده است. علاوه بر شعر و علوم بلاغی، در ادبیات عرب و علوم عقلی از سرآمدان روزگار خود بود و رساله‌ای به عربی در شرح قصیده ذوالرمة (شاعر معروف عرب د ۱۱۷ق) دارد. دیوان این شاعر، فقط یک بار، آن هم در ۱۳۴۳ شمسی به کوشش همایون شهیدی از سوی انتشارات علمی چاپ شده است. مصحح در تصحیح این دیوان، سه نسخه متأخر و مغلوپ در دسترس داشته و بسیاری از ابیات دیوان، به صورت تحریف‌شده، مبهم و ناقص ضبط شده است. نگارنده در این مقاله سعی کرده است که با معرفی قدیمی‌ترین نسخه از دیوان این شاعر، که فقط سیزده سال پس از وفات وی کتابت شده، و نیز مقابله و مطابقت این نسخه نفیس با نسخه‌های دیگر، از جمله نسخه مکتوب به سال ۷۴۱ و ۱۰۰۳ هجری قمری، بسیاری از ابیات تحریف‌شده و ناقص این دیوان را تصحیح و تکمیل کند.

کلیدواژه‌ها: دیوان امامی هروی، نسخه‌های خطی، قدیمی‌ترین نسخه، تصحیح، شعر فارسی.

۱. مقدمه

رضی‌الدین عبدالله بن محمد بن ابی‌بکر عثمان، متخلص به امامی، از شاعران معروف ایران

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد دهقانان plbdum@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۱/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۲/۲۰

در عهد ایلخانی، ملک‌الشعرای دربار قراختاییان کرمان و متوفی ۶۸۶ هجری قمری است. او با شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی، خواجه مجدالدین همگر، شمس‌الدین محمد صاحب دیوان و معین‌الدین پروانه معاصر بوده و چنان که از دیوانش استنباط می‌شود علاوه بر شعر، در علوم بلاغی، ادبیات عرب، و علوم عقلی از سرآمدان روزگار خود بوده است. ذبیح‌الله صفا می‌نویسد:

مجموع اطلاعاتی که از احوال او به دست می‌آید، محدود و منحصر به مسائل درجه دوم است، ولی از فحوای آن به صراحت دریافته می‌شود که این شاعر را به سبب فضل و دانش وافر و تسلط بر زبان و ادب عربی و فارسی و به علت اطلاع از علوم مختلف معقول و منقول شهرتی بسیار بوده است. چنان که حتی در مقام مقایسه او با سعدی برآمده و او را بر بسیاری از شاعران ترجیح می‌نهادند (صفا، ۱۳۷۳: ۳/۵۴۷).

دیوان امامی نزدیک به دوهزار بیت (یا اندکی بیش‌تر) دارد که در قالب‌های قصیده، غزل، ترجیعات، مقطعات، و رباعیات است. از این شاعر رساله‌ای به زبان عربی در شرح یکی از قصاید شاعر معروف عرب، ابوالحارث غیلان بن عقبه، مشهور به ذوالرمله (د ۱۱۷ق) در دست است. امامی این رساله را به نام یکی از اتابکان نوشته و در آن لطایف و نکات ادبی، نحوی، و لغوی قصیده یادشده را شرح داده است.

امامی از جمله شاعران بزرگی است که در قرن هفتم شیوه شاعران مشرق و حتی زبان و غالب ترکیبات و مضامین شعری آنان را در نظم قصاید خود حفظ کرد و مانند غالب آنان مداح زبردست و غزل‌سرای خوش‌سخنی است (همان: ۵۵۱).

سرودهای او پیش از سعدی از اشتهار خاصی برخوردار بوده و در دیوانش، علاوه بر مدایح، اشعاری در زمینه‌های عرفانی، لغز، معما، کیمیا، و سیمیا به چشم می‌خورد. یگانه چاپی که از دیوان این شاعر صورت گرفته، تصحیح همایون شهیدی است که در ۱۳۴۳ شمسی در تهران از سوی انتشارات علمی به چاپ رسیده است. چاپ یادشده بر اساس سه نسخه خطی متأخر و مغلوط، صورت پذیرفته که دو نسخه آن متعلق به کتابخانه مجلس و یک نسخه متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه است (مقدمه دیوان: ۳). تاریخ کتابت نسخه کتابخانه مرکزی که در دسترس مصحح بوده نامعلوم و چنان که در صفحه چهار مقدمه اشاره کرده‌اند بیش‌تر قصاید انوری و مسعود سعد و شعرای دیگر را دربر داشته است. یکی از دو نسخه متعلق به مجلس نیز نسخه مرحوم عبرت نائینی است که در ۱۳۳۷ شمسی در ۸۲ صفحه کتابت شده است.

در فهرست نسخ خطی منزوی، در معرفی نسخه‌های دیوان این شاعر، از چهارده نسخه خطی موجود در کتاب‌خانه‌های مختلف یاد شده است. قدیمی‌ترین نسخه خطی که از دیوان این شاعر موجود است نسخه نفیس کتاب‌خانه چستربیتی دوبلین (ایرلند) است که در ۶۹۹ ق کتابت شده و مجموعه‌ای است از دواوین ده شاعر فارسی سرای قرن پنجم تا هفتم هجری قمری که مجموعاً ۴۰۱ ورق (با صفحات چهار ستونی و ۳۱ سطر) است و به خط نسخ ریز و بسیار دقیق و صحیح کتابت شده و بیش از دوهزار بیت (با صحیح‌ترین ضبط) از دیوان این شاعر را دربر دارد. در پایان دیوان انوری از این مجموعه چنین می‌خوانیم: «تمام شد دیوان امیر حکیم اوحدیلمه و الدین عماد الاسلام و المسلمین، تاج الشعراء، علی بن محمد بن اسحاق ... بر دست بنده ضعیف، محمد شاه بن علی بن محمود بن شادبخت اصفهانی، ساکن محلت کران، در روز شنبه بیست و سوم ذی‌الحجه سنه تسع و تسعین و ستمایه».

این نسخه که فقط ۱۳ سال پس از وفات امامی هروی کتابت شده، کهن‌ترین و کامل‌ترین نسخه موجود از دیوان این شاعر است و از لحاظ نوشته‌شدن در اواخر قرن هفتم هجری قمری، اصالت و قدمت جالب توجه و تردیدناپذیری دارد و با توجه به این که در این نسخه، تمامی اشعار دیوان این شاعر ضبط شده، از لحاظ یقین صحت انتساب قصاید و قطعات و دیگر اشعاری که پیش از این در انتساب آن محل تأمل بود، بسیار سودمند و مفید است.

نگارنده با در دست داشتن عکسی از این نسخه نفیس و نیز نسخه ۱۱۸۳ مجلس شورای اسلامی مکتوب به سال ۱۰۰۳ هجری قمری که حدود ۲۲۵۰ بیت از دیوان این شاعر را دربر دارد و همچنین فیلمی از نسخه موزه بریتانیا مکتوب به سال ۱۲۶۳ هجری قمری و مقایسه و مطابقت نسخ یادشده با دیوان چاپی این شاعر، بر آن است تا به دلایل زیر ضرورت تصحیحی تازه از این دیوان را تبیین کند:

۱. نسخه اساس مصحح نامعلوم است و هویتی نامشخص دارد؛
۲. روش تصحیح نامشخص، غیرعلمی و نامستند (به گونه‌ای التقاطی) است؛
۳. نسخه‌های در دسترس مصحح محدود و مکتوب در قرون اخیر است؛
۴. با توجه به محدود بودن نسخ در دسترس مصحح، بسیاری از ابیات، با تحریفات و تصحیفات ضبط شده است؛
۵. در مواردی که مصحح در حاشیه نسخه بدلی ذکر کرده، مشخص نیست که آن نسخه بدل از کدام یک از سه نسخه در دسترس ضبط شده است؛

۶. ابیات فراوانی در متن دیوان با افتادگی به صورت نقطه‌چین ضبط شده و یا جای آن سفید مانده است؛
۷. بسیاری از اشعار در نسخه‌های تازه‌یافته موجود است که در سه نسخه در دسترس مصحح موجود نیست؛
۸. مقادیر فراوانی از ابیات، در اثنای قصاید و قطعات، محذوف یا با جابه‌جایی ضبط شده است؛
۹. بسیاری از اشعار به صورت ترکیب دو بیت در یک بیت با حذف دو مصراع ضبط شده است؛
۱۰. در موارد فراوانی، به علت ناخوانابودن نسخ، کاتبان مصراع یا مصاریعی را تبدیل و تعویض کرده و جهی نادرست از آن مصراع را کتابت کرده‌اند.

۲. ترکیب ابیات

دسته‌ای از اشکالات دیوان چاپی امامی هروی، مواردی است که مصراع یا مصاریعی افتاده و بقیه چنان جابه‌جا شده که معنی بیت را مغشوش و مختل کرده است. به چند نمونه از آن اشاره می‌شود:

ص ۶۸ بیت دوم:

پناه افسر و خاتم که بر درگاه او روزی شود یاقوت رمانی و گردد لؤلؤ لالا

بیت مزبور (در اثنای قصیده‌ای در مدح فخرالملک) در ادامه بیت زیر است:

وزیر عالم عادل که گاه گوهر افشانی سحاب از شرم رو پوشد چو بنماید ید بیضا

و سپس بیت مورد بحث نقل شده است. در قدیمی‌ترین نسخه، در ادامه بیت «وزیر عالم عادل ...» چنین می‌خوانیم:

همان دم لاله نعمان، همان ساعت گل و نسرين شود یاقوت رمانی و گردد لؤلؤ لالا

پناه افسر و خاتم که از درگاه او روزی چو من هر کس که رو آرد غریب مفلس و تنها

ز استقبال انعامش، همان ساعت چنان گردد که باشد بدره دینار و بخشد رزمه دیبا

که بیت اخیر از متن دیوان چاپی حذف شده است.

ص ۹۲ بیت سوم:

ای خداوندی، کز ردّ و قبول در تو
و در قدیمی‌ترین نسخه می‌خوانیم:

ای خداوندی، کز ردّ و قبول در تو
هر که را خاک جناب تو مسلم باشد
حکم هفت اختر و نه چرخ، مسلم گردد
حکم هفت اختر و نه چرخ، مسلم گردد

گفتنی است مصراع چهارم دو بیت اخیر، دوباره در ادامه همین قصیده در متن دیوان چاپی، تکرار شده است.

ص ۱۰۵ بیت هفدهم:

آن‌که در خلقتش، خدای جهان
و در نسخه‌های متقدم می‌خوانیم:

آن‌که در خلقتش، خدای جهان
و آن‌که بی فکرش، خدای جهان
معنی خلق خویش کرد اضمار
نظم دنیا و دین بکرد اظهار

چنان که می‌بینیم با حذف مصراع دوم بیت اول و مصراع اول بیت دوم، یک بیت ساخته شده است.

ص ۱۰۶ بیت اول:

خاک پای زمین حضرت اوست
در نسخه‌های تازه یافته می‌خوانیم:

خاک پای زمین حضرت اوست
بنده حکم و بسته در اوست
زیور ملک و افسر احرار
فلک تند و عالم غلدار

ص ۱۹۳ بیت چهارم:

گر ز آب لطف و تاب قهر تو، یاد آورد
در قدیمی‌ترین نسخه می‌خوانیم:

گر ز آب لطف و تاب قهر تو، یاد آورد
خاک سازد هیبت قهر تو از زر طلا
در کنار بحر گوهر، در دل کان، زر ناب
آب راند دهشت لطف تو از در خوشاب

ص ۲۰۰ بیت چهارم:

بلکه دانا چو گلبنی پرورد
چون بر اندام اولیا افشانند
در نسخه‌های تازه یافته می‌خوانیم:
بلکه دانا چو گلبنی پرورد
خار او زیر پای اعدا ریخت
ص ۲۰۹ بیت دوم:

جان کرم، جهان معانی، ظهیر دین
مانند روغنی است در اجزاء شیر ملک
در کهن‌ترین نسخه می‌خوانیم:
جان کرم، جهان معانی، ظهیر دین
ای زبده زمانه، چو جود تو در وجود
صدر جهان، سپهر مکارم، نصیر ملک
مانند روغنی است در اجزاء شیر ملک
بی حکم تو، مباد قلیل و کثیر ملک
بی امر تو، مباد ضعیف و شریف دهر

۳. جابه‌جایی و حذف ابیات

دسته دیگر از اشکالات این دیوان، مواردی است که مصراع یا بیتی در اثنای قصاید جابه‌جا شده و مفهوم ابیات را مبهم و مغشوش کرده است.

۱.۳ جابه‌جایی مصاریع

ص ۷۵ بیت هفتم و هشتم:

وانکه بر چرخ معالی، سیرانجم کلک او
فرق آهن پوش گردان سپه بودی ذباب
عنکبوت گوهر شمشیر مرجان پاش او
گر نگشتی دیو بدخواه ممالک را شهاب
صورت صحیح دو بیت یادشده، مطابق قدیمی‌ترین نسخه چنین است:
وانکه بر چرخ معالی، سیرانجم کلک او
فرق آهن پوش گردان سپه بودی، ذباب
عنکبوت گوهر شمشیر مرجان پاش او
ص ۱۹۰ بیت سوم و چهارم:

زبده اسرا و کن، دین پرور عادل که هست
کین و مهر اوست آری علت خوف و رجا
ذات پاک اوست آری، آفرینش را سبب
مقصد جان و خرد، فخر عجم تاج عرب

صورت صحیح این دو بیت، چنین است:
ذات پاک اوست، آری آفرینش را سبب کین و مهر اوست آری علت خوف و رجا
زبده اسرار کن، دین پرور عادل که هست مقصد جان و خرد، فخر عجم، تاج عرب
گفتنی است بیت اول در نسخه‌های متأخر بدین صورت تبدیل و تحریف شده است:
لطف و قهر اوست آب جنت و نار سعیر کین و قهرش حاصل و محصول رجا (۹)
که نشانه‌های تحریف و اختلال وزن در مصراع دوم به وضوح آشکار است.

۲.۳ حذف ابیات

ص ۲۰۶ بیت نهم:

چو در سخا و سخن قوت حیات نهاد خدای عزوجل هر دم از دم و حکمش
این بیت، مطلع قطعه‌ای است که به همین صورت، در متن دیوان چاپی ضبط شده
است. در کهن‌ترین نسخه، چنین می‌خوانیم:
حدیقه بصر مکرمت، عزیزالدین که گشت سحر حدایق، لطایف قلمش
چو در سخا و سخن، قوت حیات نهاد خدای عزوجل هر دم از دم و نفسش...
ص ۲۰۶ بیت هشتم:

جهان پناه، چون اهل دین و دنیا را ز سایه تو که پاینده باد نیست گریز
این بیت به منزله بیت آخر قطعه‌ای که با قافیه «ر» در متن دیوان چاپی آمده، ضبط شده
و چنان که می‌بینیم مفهوم آن ناقص است. در قدیمی‌ترین نسخه در ادامه بیت مزبور، این
بیت ضبط شده است:

همای تربیت خویش را بگو به گرم که لطف کن ز فلان بنده سایه باز مگیر
موارد حذف ابیات در میان قصاید به موارد یادشده ختم نمی‌شود. در ادامه غزل صفحه
۲۳۴ دیوان با مطلع «تا کی زنی ز مشک سیه بر زره گره» پنج بیت و نیز در ادامه بیت آخر
قصیده ص ۶۷ با مطلع «زین عمارت ملک هم در رفعت و هم در صفا»، ده بیت حذف
شده است. گفتنی است قصیده اخیر از بهترین و زیباترین قصاید امامی هروی است که
درباره تاریخ ساخته شدن مسجدی در کرمان به دست «الغ خاتون سلجوقی» است و از
لحاظ تاریخی اهمیت فراوانی دارد. در ادامه این قصیده می‌خوانیم:

ششصد و شصت و سه از هجرت گذشته تازه کرد عصمت حق، رونق اسلام از این عالی بنا

۴. تغییر و تبدیل مصاریع

دسته سوم از اشکالات دیوان چاپی امامی هروی، مواردی است که به علت ناخوانا بودن نسخه‌های قدیمی، مصراع یا بیتی به دست کاتبان به کلی تحریف یا تعویض شده و در نسخه‌های جدید و نیز نسخه چاپی راه یافته است. برای نمونه به چند بیت اشاره می‌شود:

ص ۱۱۶ بیت ۱۰:

چون نیاز از همت خصم تو اندر پرده رفت پیش از این پوست خصمت برون آمد چو سیر(؟)

چنان که ملاحظه می‌شود، علاوه بر نارسایی مفهوم، وزن بیت نیز مختل است. مطابق با قدیمی‌ترین نسخه، صورت صحیح بیت چنین است:

چون نیاز از هیبت تو، خصم، اندر پرده رفت پیش از این از پوست خصمت گر برون آمد چو سیر

ص ۱۳۰ بیت دوم:

من بنده از جواهر مدت شنیده‌ام هر دم به سحر در گهر شاهوار، تیغ

صحیح بیت چنین است:

من بنده از جواهر مدحت نشانده‌ام هر دم به سحر در گهر شاهوار تیغ

بیت در اثنای قصیده‌ای است که با ردیف «تیغ» آمده است.

ص ۱۳۸ بیت سوم: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

زهی در آتش مهر تو، آفتاب مضمهر زهی در آیت وصف تو، حرز مدح تو مدغم

در نسخه‌های تازه یافته می‌خوانیم:

زهی در آتش قهر تو، آب لطف تو مضمهر زهی در آیت وصف تو، حرز مدح تو مدغم

ص ۱۴۳ بیت چهارم و پنجم:

حضرتی را مدح گویم که مدح با صفای فطرت نور فطن

ز ارتفاع ذروه قدسش ندید جز خیالی از یقین در چشم ظن

صورت صحیح ابیات یادشده، مطابق اقدم نسخ چنین است:

حضرتی را مدح می‌گویم که وهم
با صفای فطرت و نور فطن
ز ارتفاع ذروه قدرش ندید
جز خیالی از یقین در چشم ظن

ص ۱۸۶ بیت پنجم:

ضرب نقش راستی با شیشه هجران تو
دور چرخ کعبتین سیر انجم کم زده
صحیح بیت چنین است:

ضرب نقش راست تا در ششدر هجران توست
دور چرخ از کعبتین سیر انجم کم زده
ص ۲۱۷ بیت سیزدهم:

همیشه تا نتوان گفت در جهان خرد
که راجح است مرا خوان بوده، نابوده

در نسخه‌های تازه‌یافته، صحیح بیت چنین است:

همیشه تا نتوان گفت در جهان خرد
سخن ملازم خاک در مدیح تو باد
که راجح است بر احوال بوده، نابوده
که بی مدیح تو بی حاصلی است بیهوده

موارد تحریف و تصحیف، آن‌چنان فراوان است که گاه یک رباعی به صورت کامل با
تعویض و تبدیل کلمات، محرف شده است:

آن ماه که پرورده مهر اویم
دی گفت غزل مگو که من می گویم
گفتم چو حدیث زلف و خال تو رود
دانی که به گفتن غزل نیکویم

مطابق نسخه‌های کنونی، صحیح رباعی مزبور چنین است:

آن ماه که پرورده مهر اویم
دی گفت بدم مگو که من نیکویم
گفتم چو حدیث زلف و خال تو رود
دانند جهانیان که نیکو گویم

و یا این رباعی:

ای فیض صاحب کرم‌ت آواری
آب رخ ملک و سایه داداری
لطفی باشد دم به دم، از آن‌که مرا
در بندگی شاه جهان بین داری

صحیح رباعی یادشده چنین است:

ای فیض سحاب کرم‌ت آذاری
آب رخ ملک و سایه داداری
لطفی باشد دم به دم، از آن‌که مرا
در بندگی شاه جهان، یاداری

۵. افتادگی مصاربع

با توجه به این که نسخ در دسترس مصحح نسخه‌های متأخر و مغلوطی بوده و ابیات در این نسخه‌ها ناخوانا یا با افتادگی ضبط شده‌اند، در نسخه چاپی نیز ابیات به همان صورت، با افتادگی و اسقاطات، ضبط شده و جای مصراع‌ها سفید مانده است.

ص ۱۸۵ بیت هفتم و هشتم:

آن‌که ارکان ممالک را سپهر داد بود کوه حلمش باد بود
پیش لشکر یاجوج ظلم حکم او سد سدید عدل را بنیاد بود

صورت صحیح و کامل ابیات یادشده، مطابق قدیمی‌ترین نسخه، چنین است:

آن‌که ارکان ممالک را سپهر داد بود وان‌که جرم خاک، پیش کوه حلمش باد بود
آن خداوندی که پیش لشکر یاجوج ظلم حکم او سد سدید عدل را بنیاد بود

ص ۱۸۶ بیت اول:

..... پیوسته در بند جهان
در پناه دولت او همچو سرو آزاد بود

در کهن‌ترین نسخه می‌خوانیم:

آن‌که بودی همچو نی، پیوسته در بند جهان
در پناه دولت او همچو سرو آزاد بود

ص ۱۹۱ بیت پنجم:

گرد راه مشهدت را هفت کشور در میان
.....

این بیت مزبور در اثنای ترکیب‌بندی است که در مدح امام علی بن موسی الرضا (ع) سروده شده و به همین صورت با افتادگی در متن دیوان چاپی ضبط شده است. در نسخه‌های تازه‌یافته می‌خوانیم:

گرد خاک مشهدت را هفت کشور در پناه
عکس نور روضات را نه فلک در اهتمام

و در ادامه این ترکیب‌بند در بیت هفتم همان صفحه از دیوان چاپی می‌خوانیم:

..... آستان صدر قدرت مقصد روح الامین

صورت کامل بیت چنین است:

آستان صدر قدرت، مقصد روح الامین
اقتضای امر و نهیت، مرشد حل و حرام

در بند آخر ترکیب‌بند مزبور، در متن دیوان چاپی می‌خوانیم:

آن‌که در بغداد، کان گوهرت را زهر داد
.....

صحیح بیت، چنین است:

آن‌که در بغداد، کان گوهرت را زهر داد
تا کند لعل در افشان تو را در یتیم

ص ۱۹۵ بیت پنجم:

کافی دین و دولت ای صدری
که جنابت سپهر

صورت صحیح بیت، مطابق نسخه‌های تازه‌یافته چنین است:

کافی دین و دولت ای صدری
که جنابت سپهر حاجات است

ص ۲۵ بیت نهم:

گهی مصدره خلفت جنین سخن
.....

در نسخه‌های حاضر می‌خوانیم:

گهی مصوره خلقت جنین سخن
گهی معاینه صورت نگار جان و خرد
لطایف گهرش در مشیمه تقدیر
بدایع نکتش در قرینه تصویر

گفتنی است بیت اخیر از متن دیوان چاپی حذف شده است.

ص ۲۰۷ بیت دوم:

مرا بخاسته ز آثار همت عالی
.....

صحیح بیت چنین است:

مرا بخواسته ز آثار همت عالی
که باد چرخ ز رفعت، معالی هممش

ص ۲۲۰ بیت نهم:

هر دم از دوری درگاه تو بیچاره دلم
.....

این بیت نیز مانند ابیات پیشین به همین صورت، با افتادگی مصراع دوم در متن دیوان

چاپی، ضبط شده است و در کهن‌ترین نسخه چنین می‌خوانیم:

هر دم از دوری درگاه تو، بیچاره دلم
مستمندی است ز تو در ستم حرمانی

۶. اشکال در قافیه

اشکالات دیگر دیوان چاپی مربوط به مواردی است که قافیه، در دو بیت متوالی، مکرر ضبط شده است. برای نمونه دو مورد آن ذکر می‌شود:

ص ۱۶۰ بیت هشتم و نهم:

روی نیکو خواه و رای دشمنت چون صبح و شام آن ز پیروزی سپید و این ز بدبختی سیاه
طالعت سعد و سپهرت تابع و بخت مطیع کار احبابت قوی و حال بد خواست سیاه

مطابق جمیع نسخ، به جای «سیاه» در بیت دوم، «تباه» صحیح است.

ص ۱۹۶ بیت هشتم و نهم:

آسمان داد را خاک جنابت با سپهر ز انتقال دولت و ملت مبدل می‌کند
آفتاب جاه را دست شکوهت در ثبات ز اهتمام ملک و دین، خط مبدل می‌کند

در نسخه‌های در دسترس نگارنده، به جای «خط مبدل»، «خط معدل» ضبط شده است. برخی دیگر از اشکالات قافیه در متن دیوان چاپی، به گونه‌ای است که حروف قافیه در بیتی در اثنای قصیده با قوافی ابیات قبل و بعد همخوان نیست؛ مثلاً در قصیده‌ای با مطلع «تازه و خرم است چون رخ یار»، در اثنای قصیده، به بیت زیر می‌رسیم:

بگسلد روح روزگار ز جسم برکشد پود کائنات ز تاب

که مسلماً به جای «تاب»، «تار» صحیح است و از اگر از اغلاط چاپی نباشد، غلط فاحش و آشکار است. همچنین در قصیده‌ای با مطلع «سلامی نجوم سما زو منور» به دو بیت زیر می‌رسیم:

زهی سر حزم تو پیرامن دین شده ناقص صیت سد سکندر
زهی آب قنديل طبع لطیفم زجان روغن مدحت آورده سد

چنان که ملاحظه می‌شود، قافیه بیت صحیح نیست. صورت صحیح، مطابق تمامی نسخ، چنین است:

زهی سد حزم تو پیرامن دین شده ناقص صیت سد سکندر
زهی آب قنديل طبع لطیفم زجان، روغن مدحت آورده بر سر

۷. تحریفات و تصحیفات

اشکال عمدۀ دیوان مواردی است که کلمه یا کلماتی به دست کاتبان و نسخه‌پردازان، تحریف، تصحیف، و یا تعویض شده و معنی بیت را مبهم و نادرست کرده است:

ص ۶۶ بیت نهم:

نور گیرند انجم از نور جنابت، تا فکند سایه‌ای چون سایه بر ایوانت ای عصمت سرا

در نسخه‌های قدیمی می‌خوانیم:

نور گیرند انجم از خاک جنابت، تا فکند سایه حق سایه بر ایوانت ای عصمت سرا

ص ۷۰ بیت سوم:

سزد گر زاده طبعم شد از موج تو پرورده که در پروردن گوهر تو را دستی است چون دریا

به جای واژه بی‌ارتباط «موج»، «مدح» صحیح است.

ص ۷۵ بیت دوم:

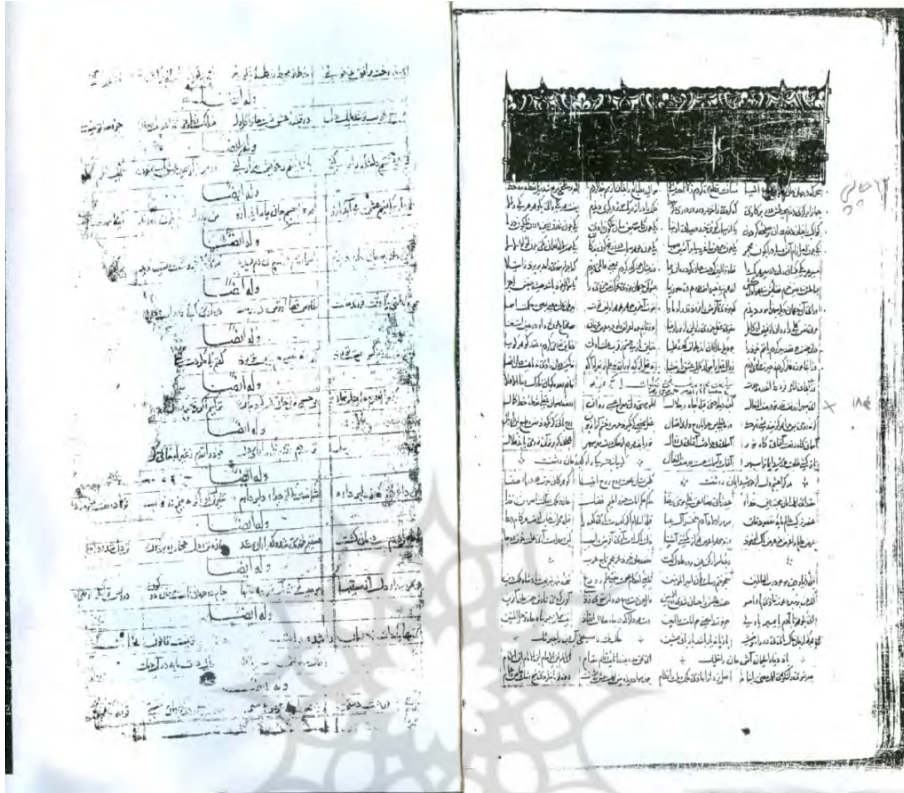
آسمان داد، فخرالملک، شمس‌الدین که نیست آسمان را پیش پای قدر او رفع تراب

این بیت، به همین صورت مبهم، در متن دیوان چاپی ضبط شده است و فقط در یکی از نسخ در دسترس مصحح بوده و مصحح در حاشیه نوشته است: «در نسخه اصلی نیست». صحیح مصراع دوم مطابق نسخه‌های تازه‌یافته چنین است: «آسمان را پیش پای قدر او وقع تراب». و «وقع» به معنی «منزلت و ارزش» است.

جدول ۱. نمونه‌هایی از تحریفات و تصحیفات دیوان

بیت محرف	صحیح
ص ۸۴: که سخای تو و تکلم خصم صدمت شیر و کید روباه است	که سخای تو و تکلف خصم صدمت شیر و کید روباه است
ص ۸۶: جنبش چرخ با سریر درش نزند دم که باد پیماید	جنبش چرخ با سریر درش نزند دم که باد پیماید
ص ۹۵: یا عکس نقش لعل سمند خدایگان کز خط ظفر، به خط استوا رسید	یا عکس نقش نعل سمند خدایگانست کز خط ظفر به خط استوا رسید

ص ۱۰۴: صورت از رفعت و درت ز احسان لفظت از حکمت و دلت ز انوار	ص ۱۰۹: ای سحاب مطیر کلک تو را در مکنون مقاطر اقطار
ص ۱۴۰: سنبل و سیب و گلش در باغ حسن بر سراب و یوسف و چاه و رسن	ص ۱۴۱: سجده جنت نکردی شیخ و شاب بنده لعلت نگشتی مرد و زن
ص ۱۴۹: دین و دنیا در حمایت، دهر و دوران در پناه برق و گوهر در نیام و ابر و دریا در ستان	ص ۱۵۲: شوکت گردون شکوه توست رفعت را پناه ساحت دولت پناه توست صحت را مکان
ص ۱۵۹: ای خداوندی که کوتاه کرد دور عدل تو جور مغناطیسی از آهن دست بیچاره ز کاه	ص ۱۷۵: وصف تو شاهنامه خوبی است، چون فکند بر وی همای مدح پناه زمانه، حی
ص ۲۰۵: شرایخانه تو جوهری است حادثه سوز که قائمند بدو نه سپهر گاه مسیر	ص ۲۰۶: جواب داد به لفظی صریح هاتف غیب ز ساق عرش به تأیید کردگار صریح
ص ۲۲۰: قوت طبع من و مرتبت دانش تو پایه عنصری و دستگه سبحانی	ص ۲۲۲: که چیست در همه عالم به طبع موجب صحت که کیست در همه گیتی به جود حاتم ثانی
ص ۲۳۷: از تو می‌یافتم خبر به گمان چون شدم با خبر، گمان بودی	ص ۲۳۸: هر کو ندید روضه فردوس بر زمین گو بزمگاه خسرو صاحب قران بین

صفحة نخست از دیوان امامی

نسخه چستریبتی، مکتوب سال ۶۹۹

صفحة پایانی همان نسخه

۸. نتیجه گیری

اگر به تحریفات و تصحیفات ارائه شده در این نوشتار، که فقط به نمونه‌هایی از آن اشاره شد، اغلاط چاپی‌ای که در متن دیوان فراوان است و در غلط‌نامه نیز تصحیح نشده است اضافه شود، به این نتیجه خواهیم رسید که دیوان این شاعر کاستی‌های فراوانی دارد که بسیاری از آن‌ها با مقابله و مطابقت با نسخه‌های قدیمی‌تر برطرف می‌شود. به این ترتیب، بسیاری از ابیاتی که با تصحیفات، افتادگی‌ها و اسقاطات، و ابهامات و تعقیدات ضبط شده تصحیح خواهد شد. بنابراین ضرورت تصحیح مجدد دیوان این شاعر، بر اساس نسخه‌های متعدد و متقدم، تبیین می‌شود.

منابع

- امامی هروی، رضی‌الدین عبدالله (۱۰۰۳ ق). دیوان، نسخه خطی ۱۱۸۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نستعلیق غلامحسین جولاق.
- امامی هروی، رضی‌الدین عبدالله (۱۲۶۳ ق). دیوان، نسخه موزه بریتانیا، فیلم ۷۰۲ دانشگاه تهران.
- امامی هروی، رضی‌الدین عبدالله (۱۳۴۳). دیوان، به کوشش همایون شهیدی، تهران: علمی.
- امامی هروی، رضی‌الدین عبدالله (۶۹۹ ق). دیوان، نسخه خطی کتابخانه چستریتی دویلین، فیلم ۱۸۶۵ دانشگاه تهران.
- پادشاه، محمد (۱۳۶۴). آندراج، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۸). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- سجادی، سیدضیاءالدین (۱۳۸۲). فرهنگ لغات و تعبیغات دیوان خاقانی، تهران: زوار.
- شهیدی، سیدجعفر (۱۳۷۶). شرح لغات و مشکلات دیوان انوری ایبوردی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۳). تاریخ ادبیات ایران، تهران: فردوس.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نفیسی، سعید (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی، تهران: کتاب‌فروشی فروغی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی